

İdeya və məzmun oxşarlıqları

F.S.Fitscerald və Ə.Əylislinin əsərləri üzrə

Belə bir həqiqəti təsdiq etmək məcburiyyətindəyik. Ədəbi prosesdə eyni mövzuya müxtəlif bədii-estetik mövqelərdən yanaşma mövcuddursa, burada eyni meyarların tətbiqindən söhbət gedə bilməz. Deyək ki, Əkrəm Əylisli, Anar və Elçinin yaradıcılığında mənəvi-etik məsələləri F.S.Fitscerald, E.Heminquey, U.Folkner və başqalarının yaradıcılığında mənəvi-etik məsələlərə eyni meyarlar əsasında təhlil etmək qətiyyətlə mümkün deyil. Həm də bu nasirlərin hər birinin nəsr üslubu öz fərdi dünyagörüşü ilə seçilir.

rald bədii yaradıcılığa birinci dünya müharibəsi, Əkrəm Əylisli isə ikinci dünya müharibəsindən sonra başlamışdır. Onların heç biri müharibədə şəxssən iştirak etməmişdir. Lakin onların hər ikisinin yaradıcılığına, dünyagörüşünə və psixologiyasına formalaşmasına milyonlarla insanın həyatına son qoyan, arzuların, idealların üstündən qələm çəkən müharibə amininin həlledici təsiri olmuşdur.

Amerikanın əksər gəncləri kimi Fitsceraldın da öz vətəninə xoşbəxtlər ölkəsi olmasına dair xülyası - "amerikan arzusunu" puç olur və bunu onun əksər qəhrəmanların, xüsusən də Qətsbinin təmsalında qabarıq görmək mümkündür. Analoji illüziyanın məhvi Ə.Əylislidə sovet rejiminin, kommunist dövlətinin, SSRİ-nin insanları guya cənnət səadətinə qovuşduracağına dair bolşevik yalanının iflasının dərkindən doğur.

Əkrəm Əylisli sovet siyasi rejimini birbaşa tənqid edən əsərlər yazmamışdır. Amma onun yaradıcılığının mahiyyətində duran Buzbulağa qayıdış əslində antisovet bir çağırış idi. Bu, sovet xalqı adı altında bütün SSRİ xalqlarının assimilyasiya etmək istəyən kommunist rəhbərlərin ideoloji platformasına daban-dabana zidd idi.

Çünki bu ideya hər insani və onun təmsalında hər xalqı, hər milləti öz milli müəyyəniyyəni qoruyub saxlamağa, öz kökünə, geninə, dilinə, mənəviyyətinə çağırmaq demək idi. Tədqiqatçı Nurlana Əliyevanın qeyd etdiyi kimi bu çağırışın mahiyyətində kommunizmə çəngəliyyətinə qarşı millilik anlayışı qoyulur (2, s. 263).

İnsan yalnız doğulduğu torpaqda, ona ruhən yaxın olan coğrafi-mənəvi mühitdə özünü xoşbəxt hiss edə bilər. Buzbulaq idilliyasının məğzində bu dururdu.

Bu mənada istər Fitscerald, istərsə də Əkrəm Əylislinin qəhrəmanlarının xoşbəxt, firavan həyat arzu-

su var. Hər iki yazıçının qəhrəmanlarının maddi rifahla əhəmiyyətli dərəcədə bağlı olan xoşbəxtlik arzuları müəyyən bir məkanla bağlıdır. Fitsceraldın "Şlak vadisi" adlı kasiblar rayonunda yaşayan qəhrəmanları üçün belə bir məkan tutaq ki, "Uest Eqq", "İst Eqq" kimi varlıqlar rayonudursa, Əkrəm Əylislinin Bakıda yaşayan, yaxud SSRİ-nin başqa respublikalarında köçmüş qəhrəmanları üçün belə bir müqəddəs məkan rolunu doğma Buzbulaq oynayır.

Hər iki yazıçının qəhrəmanları ideal xoşbəxtlik məkanına can atırlar. Amma bu cəhətdə mahiyyətə fərq var. Belə ki, Fitsceraldın qəhrəmanları varlıqlar məkanına daxil olmaq, maddi rifah içində xoşbəxt ötmür sürmək - amerikan arzularına çatmaq istəyirlər. Əkrəmin qəhrəmanları - Kazım, Qədir, Mirzə Manaf və başqaları isə doğma kəndə qayıtmıq, mənəvi tələbatlarını yerinə yetirmək arzusundadırlar. Lakin iki yazıçı arasında bu məsələdə daha bir fərq var. Fitsceraldada məsələ daha çox sosial yöndən qoyulur.

Fitsceraldın qəhrəmanları varlıqlar mühitində daxil olub, onun mənəvi naqisliklərini görür, öz ideallarının məhvinə başa düşüb mənəvi iflasa uğrayır, bəzən həttə Qətsbinin təmsalında olduğu kimi cismani ölümlə belə üzləşirlər. Ə.Əylislinin kənddən gəlmiş qəhrəmanları üçün belə bir mənəvi iflas daha çox Bakı - şəhər həyatını gördükdən sonra baş verir. Fitsceraldından fərqli olaraq, Ə.Əylislinin qəhrəmanları üçün cismani ölüm seçiyəvi deyil. Bundan başqa Ə.Əylislinin qəhrəmanları daxili sarsıntılar keçirənlər də, Buzbulağa qayıtmaq arzusunu demək olar ki, heç vaxt yerinə yetirməsələr də, mənən məğlub olduqları kimi, qalib gəldikləri məqamlar da olur. Biz belə məğlubiyəti Qədirin, Ramazanın, qələbəni isə Qələndərin, Manafın və başqalarının təmsalında görürük.

Biznes, maddiyyat, pul qazanmaq arzusu ilə ürk arasında qalan insanın mənəvi iflası probleminin əksi baxımından Fitscerald və Ə.Əylislinin əsərləri arasında müəyyən analogiya görmək mümkündür. Fitsceraldın "Böyük Qətsbi", "Zərif gecə", "Sonuncu məqnat" kimi əsas romanları, bir sıra novella və hekayələrində qoyulub həll edilən əsas problem budur. Eyni problemin qoyuluşu və fərqli həllini Əkrəm Əylislinin də yaradıcılığında müşahidə etmək mümkündür.

Lakin bu problem Fitsceraldın əsərlərində hər dəfə yenidən qoyulur və əsərin sonunda özünün həllini tapır - daxili iflasa uğrayan qəhrəman ya ölür, ya da mənəvi intihara yol verir. Əkrəm Əylislinin yaradıcılığında isə bu iflasın əksi prosesi sanki onun bütün yaradıcılığı boyu gedir. Sanki bu yazığın bütün yaradıcılığının hamısı bir yerdə vahid bir əsər əmələ gətirir. Hər dəfə problem yaşanır və özünün son həllini tapır. Məsələ daha çox açıq alır.

Nəhayət, yazığın sonuncu əsərindən olan "Ətirşah Masan" roman-reportajında bu iflas özünün son və qəti həllini tapır. Əgər yazığın əvvəlki əsərlərində cəmiyyətlə harmoniyası pozulan qəhrəmanlar çıxış yolunu təbiətdə tapırdılarsa, bu əsərdə artıq təbiətin rəmzi olan ətirşahlar belə onun köməyinə gələ bilmir, ona mənəvi dayaq ola bilmir. Əsərin əsas qəhrəmanı Masanın ömrü boyu böyüdü-bəslədiyi ətirşahların güclü külək nəticəsində tamar olması rəmzi anlam daşıyır. Bu külək yeni zamanın gətirdiyi dağıdıcı dəyərlərin rəmzidir. Yerlə-yeksan olan ətirşahlar məhv olan ümidlərin, puç olan idealların simvolu kimi mənalandırıla bilər. Beləliklə, "Ətirşah Masan" roman-reportajın finalı yazığın az qala yarım əsrlik ağac kultunun, Buzbulaq idilliyasının da sonu kimi zahir olur, romantik paradiqma süquta uğrayır. Və bu cəhətdən Ə.Əylisli Fitsceraldı yaxınlaşır. Belə

ki, kapitalizmin insan mənəviyyəti üzərində hücumunu dünyanın ən qabaqçıl kapitalist ölkəsinin yazıçısı kimi bütün əsərlərində əks etdirən Fitscerald kimi, müstəqillik dönməndən sonra kapitalizm mərhələsinə qayıdan Azərbaycanın da yazıçısı romantik nicat, ümid illüziyalarından əl çəkir, həyat həqiqətini daha sət, daha çılpaq şəkildə əks etdirir. Buna uyğun olaraq, Ə.Əylislinin son əsərində əvvəlki povest və hekayələrində daha qabarıq görünən lirizm zəifləyərək öz yerini sət publisistik təhkiyə tərzinə verir.

Beləliklə, Fitscerald və Ə.Əylisli yaradıcılıqları arasında oxşar və fərqli cəhətləri ümumiləşdirib yekun olaraq deyə bilərik ki, bu yazıçıların yaradıcılıqları arasında zamanın ən ümumi xarakteri və ümumən insan psixologiyasına məxsus analoji məqamlar olduğu kimi, onların hər birinin konkret yaradıcılıq xüsusiyyətlərindən irəli gələn fərqli cəhətlər də var. Fitscerald iyirminci əsr amerikan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olduğu kimi, Ə.Əylisli də yeni Azərbaycan nəsrinin tanınmış isimlərindən biri kimi özündən sonra yaranan milli nəsrə ciddi təsir göstərmişdir.

Bu müqayisə və paralellərdən doğan ən ümumi yekun isə ondan ibarətdir ki, hələ keçən əsrin 60-cı illərindən etibarən Azərbaycan nəsrini, bütövlükdə gətirəndə Azərbaycan bədii təfəkkürü dünyaya ədəbi-bədii düşüncəsi ilə paralel addımladığımızdan xəbər verən imza və əsərlərə malik olmuşdur. Dünyanın globallaşma dönməsinə daxil olduğu indiki şərətdə milli bədii təfəkkürümüzü dəyərləndirmənin əsas meyarlarından biri də, bizcə, məhz elə bu amillə bağlıdır.

● **Ülviyyə MƏMMƏDOVA,**
Azərbaycan Dillər Universitetinin müəllimi

Ədəbiyyat

1. Əylisli Ə. Seçilmiş əsərləri. 2-ci cild. Bakı: "Şərq-Qərb"-2004.
2. Əliyeva N. 60-80-ci illərdə Azərbaycan nəsrində qəhrəman və üslub axtarışları. Bakı: 2005.
3. Quliyev H. Axtarışların müxtəlifliyi. "Azərbaycan" jurnalı-1989, N8.
4. Fitzgerald. F.S. The Great Gatsby-Penguin Poular Classiss-1994.

Similarities and differences between Fitzgerald's and Aylisly's prose

Summary

This article deals with similar problems that emerged because of the analogous spiritual between America of the 30s and Azerbaijan of the 60s of the last century and the reflection of these problems in Fitzgerald's and Aylisly's works are investigated. Key words: Fitzgerald, Aylisly, moral-spiritual, analogous situation

Təqdim etdi: Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrası.

Elmi rəhbər: Filologiya elmləri doktoru, professor Şahin Xəlilli.